

ÇUVAŞÇA SÖZLÜKLER

Emine YILMAZ

Çuvaşça sözlükler konusunda, tarihsel değeri olması açısından, ilk olarak Zolotnitskiyin *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar* (Kazan 1875) adlı sözlüğünden söz edilebilir. 111 sayfalık Çuvaşça-Rusça sözlük bölümünden sonra, 22 bölümde, Çuvaş halkbilimiyle ilgili veriler incelenmiştir. Daktilo ile yapılmış bir Türkçe çevirisi Türk Dil Kurumu kitaplığında, *etüdler* arasında yer alıyor.

Paasonen ve Aşmarinin sözlükleri bu alanda hazırlanmış sözlükler içinde özel bir yer tutuyor.

H. Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*, Budapest 1908, Paasonen, Helsinki Üniversitesinin vermiş olduğu görevle 1900-1901 yıllarında, Anatri lehçesi konuşan Çuvaşlar arasında yaptığı inceleme gezisinde topladığı malzemeyi

işlerken, Zolotnitskiyin yukarıda belirtilmiş olan sözlüğünden de yararlanmış.

Sözlükte, Çuvaş yazı dilinin de dayandığı Anatri lehçesi esas alındığından *o* ve *ö* sesleri bulunmuyor. Ancak *ø*, *u* ve *ü*, *ü* gibi ikişer tane *u* ve *ü* sesi gösterilmiştir ki, bu ayırım daha sonra hazırlanmış olan sözlüklerin hiçbirinde (Aşmarin dışında) görül-müyor. Yalnız *u* ve *ü* kullanılmıştır.

Paasonen, Çuvaşça seslerin gösteriminde *FUF*in çevriyazı dizgesini kullanmıştır. Bu gösterimde yalnız Paasonen'e özgüdür. Diğer sözlüklerde (bir ölçüde Aşmarin dışarıda bırakılırsa) bugün de kullanılmakta olan Kiril kökenli Çuvaş alfabesi görülüyor. Paasonen alfabesiyle diğer sözlüklerde kullanılmış olan alfabe karşılaştırıldığında, farklar

şöyle özetlenebilir:

1. İki ünlü arasında ve *r*, *l*, *n* ünsüzlerinden sonra ötümsüz ünsüzler Paasonende şöyle gösterilmiştir: *p* : *ḡ*, *ç* : *ç*, *t* : *ḡ*, *k* : *ḡ*, *ş* : *ḡ*, *s* : *z*, *s* : *z*. Diğer sözlüklerde ötümsüz biçimler kullanılmıştır.

2. Diğer sözlüklerde *x* ile gösterilen ve bir soluk sesi olan *h*, Paasonende *ḡ* iledir.

3. Diğer sözlüklerde *ç* ile gösterilen öndamaksıl *s*, Paasonende *ś* iledir.

4. Diğer sözlüklerde *ǎ* ve *ě* ile gösterilen kısa *ı* ve *i* sesleri, Paasonende *ḡ* ve *ḡ* iledir.

5. Paasonende diyalekt biçimleri de yer aldığından, yazı dilinde ve diğer sözlüklerde bulunmayan B sesi de görülür.

Sözlükte fazla sayıda Rusça ödünç sözcük bulunmuyor. Paasonen belirleyebildiği ölçüde Türkçe (Çuvaşça) sözcüklerin Tatarcadaki biçimlerini ve ödünç sözcüklerin de kaynaklarını göstermeye çalışmıştır.

Çuvaşça sözcükler için Macarca ve Almanca açıklamalar yapılmıştır. Macarca açıklamalar daha doyurucudur ve tümü Almancaya çevrilmemiştir. Sözlüğün sonunda Almanca ve Macarca iki dizin bulunuyor.

1950de Türk Dil Kurumu tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisinde (*Çuvaş Sözlüğü*, TDK, c. III, 7. İstanbul, 218 s.) Macarca ve Almanca açıklamalar ve dizinler bulunmuyor. Ayrıca pek çok dizgi yanlışlığı kullanımını iyice güçleştirmektedir.

1974te R. Róna-Tas tarafından Almanca bir önsözle birlikte tıpkıbasımı yapılmıştır: *Tschuwaschischen Wörterverzeichnis*, Studia Uralo-Altaica IV.,

Szeged.

N.İ. Aşmarin, *Thesaurus language Tschuvaschorum*, 1-2 Kazan, 3-17 Çeboksarı, 1928-50, 5749 s.

Birinci ve ikinci ciltleri 1928 ve 1929 yıllarında yayımlanmış olan bu dev sözlüğün, Aşmarin 1933te öldüğünde yalnız 5. cildi hazır. 16. cilt 1941de ve son cilt de 1950de yayımlandı.

Yalnız dilbilgisi değil, halkbilimi açısından da Çuvaşçanın en zengin kaynağı olan bu sözlük, az rastlanan Çuvaşça biçimler için de tek başvuru kaynağı durumundadır. Bir sözcük için, kitaplardan, gazetelerden, dergilerden seçilmiş sayfalarca örneğin kullanıldığı olmuştur.

Kullanılmış olan alfabe, modern Çuvaşça-Rusça sözlüklerde kullanılmış olan alfabeden çok farklı değildir. Diyalekt biçimlerini de içerdiği için yazı dilinde olmayan o ve ö sesleri de bulunuyor.

Kiril harfli Çuvaş alfabesiyle maddebaşı Çuvaşça sözcük verilmiş, yanında, parantez içinde sesbilgisel yazı çevrimi yer almıştır (17. ciltte yazı çevrimi bulunmuyor). Sonra Çuvaşça örnekler ve Rusça çevirileri verilmiştir. 1. ve 2. ciltlerde sesbilgisel yazıçevriminden sonra Latince karşılıklar da gösterilmiştir. Son ciltte sonsöz ve kısaltmalar da bulunuyor.

Indiana Üniversitesi ilk dört cildi tıpkıbasımla çoğaltmıştır: N.İ. Ashmarin, *Thesaurus language Tschuvaschorum*, Bloomington, Volume 70, 1968.

1935te V.G. Yegorovun *Çávaşla-vıräsla slovar* (Çeboksarı) adlı sözlüğü yayımlanmıştır. İkinci baskısı 1954te yapılmış olan bu sözlük, modern terminolojiyi ve Rusça ödünç sözcükleri

içeriyor. Yirmi sayfalık bir gramer bölümü de var.

Bugün modern Çuvaşça için yaygın olarak kullanılabilir olan iki Çuvaşça-Rusça sözlük bulunuyor. Biri M. Ya. Sirotkinin: *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva 1961. N.A. Andreyevin otuz sayfalık bir gramerini de içeriyor. Diğeri M.İ. Skvortsovun: *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva 1985. Kırkbine yakın sözcük içeriyor ve sonunda Çuvaşça sözcük yapım eklerinin bir listesi bulunuyor.

Etimolojik anlamda, bir sözlük bulunuyor: V.G. Yegorov, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964. Çuvaşça sözlükler, Türkçenin tarihsel dönemlerindeki ve çağdaş Türk dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmıştır. Farsça, Arapça, Rusça ve Fin-Ugor kökenli sözcükler belirlenmeye çalışılmıştır.

Paasonen ve Aşmarin dışında, diyalekt biçimleri için başvurulabilecek bir sözlük de L.P. Sergeyev tarafından hazırlanmıştır: *Dialektologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1968. Giriş bölümünde Çuvaş diyalektlerinin kısa sesbilgisel ve biçimbilgisel özellikleri verilmiştir.

Yazımla ilgili iki sözlük bulunuyor: A. İ. İvanov, *Çavaş çelhin orfografi slovarë*, Şupaşkar 1963, G. S. Şumilov, *Çavaş çelhin orfografi slovarë*, Şupaşkor 1969.

Bir tane terim sözlüğü: *Russko-çuvaşski slovar, obşcestvenno političeskih* terminov*, Çeboksarı 1960.

Deyimler sözlüğü: M. F. Çernov, *Kratkiy russko-çuvaşski frazeologičeskiy slovar*, Çeboksarı 1975.

Tersinesözlük: L. P. Sergeyev, A. N. Tihonov, T. N. Sergeyev, R. K. Kun-

gurov, *Çavaş çelhin tünter slovarë*, Şupaşkar 1985. Sözcükler dizilirken son sestten ilk sese doğru alfabetik sıra izlenmiştir. Sonunda Çuvaşça sözcük yapım ekleri dizini bulunuyor.

Rusça-Çuvaşça sözlükler: N. V. Nikolskiy, *Russko-çuvaşski slovar*, Kazan 1909, N. K. Dmitriyev, *Russko-çuvaşski slovar*, Moskva 1951, V. G. Yegorov, *Russko-çuvaşski slovar*, Çeboksarı 1960. İ. A. Andreyev, N. P. Petrov, *Russko-çuvaşski slovar*, Moskva 1971. Bu sözlüklerin içinde en geniş olanı 45.000e yakın sözcükle N. K. Dmitriyev'e ait olmaktadır. Ayrıca, sonunda N. K. Dmitriyev ve S. P. Gorskiy tarafından hazırlanmış bir gramerde bulunuyor.

SÖZVARLIĞI

Çuvaşçanın sözvarlığı içinde, tipik ses değişmelerini taşıyan gerçek Çuvaşça sözcük sayısı çok değildir: *şur* ilkyaz < *yār, *çul* taş < *tāl, *pillik* beş < *bēš, *şis*- şimşek çakmak < *yılç- vb.

Sözvarlığının en büyük bölümünü Tatarcadan yapılmış ödünçlemeler oluşturur. Kazan hanlığı döneminden başlayarak katmanlar halinde ödünçlenmişlerdir ve eskilikleri ölçüsünde Çuvaşçaya özgü ses değişmelerini taşırlar: *yeşil* yeşil < Tat. *yäşil*, *yıvaş*, *sakin*, *sessiz* < Tat. *yuvaş*, *yalan* daima < Tat. diy. *yalan*.

Arapça-Farsça alıntılar da önemli sayıdadır ve çoğu Tatarca aracılığıyla girmiştir: *halih* halk < Tat. *halık* < Ar. *halk*, *pahça* bahçe < Tat. *bağça* < Far. *bāğçe*, *mul* varlık < Tat. *mal* < Ar. *māl*, *huşa* hoca < Tat. *huca* < Far. *h^vāce*,

hıpar haber < Ar. *haber*, Tat. *hübär*.

Az sayıda Fin-Ugor kökenli sözcük de bulunur; *hıtı** kayınağacı < **qadı* < Ana Sam. **kãt-iyi* çam ağacı, *şir* gece < Eski Çer. **yüδ*, *pürt* ev < Mar., *kĩtkĩ* karınca < Mar., *pukan* sandalye < Ud.

pukon, *pirne* küçük sepet < Vd. *pörnö*.

Ruşça ödnüç sözcüklerin sayısı giderek artmaktadır: *piçke* fıçı < Rus. *boçka*, *şkul* okul < Rus. *şkola*, *şemye* aile < Rus. *şemya*, *şkap* dolap < Rus. *şkap*.